

Д-р ОЛЕКСАНДЕР СОКОЛИШИН

**ІСТОРІЯ ВІДНАЙДЕННЯ БУКВАРЯ
ІВАНА ФЕДОРОВИЧА**

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА В ЛОНДОНІ

1964

Відбитка з журналу «Визвольний Шлях»

*Історія віднайдення Букваря, надрукованого Іваном Федоровичем у Львові 1574 р., нагадує нам подію відкриття Гомерової *Трої* в минулому столітті. Німецький купець Гайнріх Шлієманн, захоплений читанням Гомерової *Іліади*, постановив за всяку ціну віднайти історичні місця грецької епопеї, зокрема місто Трою. В 1870-72 роках він розпочав розкопи в Малій Азії і врешті віднайшов це історичне місто, що принесло йому світову славу. Так віднайдення Трої і її культурних надбань з-перед двох тисяч літ перед Христом, сталося через випадок.

Подібна історія була і з відкриттям дорогоцінного пам'ятника української культури — Букваря Івана Федоровича з 1574 року, першого друкованого слов'янського Букваря в Україні й у цілому світі. Російський балетмайстер Сергій Діятільов, що перебував у Парижі, відвідав у вересні 1927 р. Рим, і при тій нагоді знайшов в одній книгарні старих книг «чудну, потрясаючу руську книгу», як він сам про це писав. Дійсно, це відкриття викликало велику сенсацію в усьому культурному світі, зокрема серед славістів по обох боках залізної заслони. В 1929 р. Діятільов помер. В 1939 р., в десятю річницю його смерті, балетмайстер Сергій Ліфар видав російською мовою його життєпис. В 1940 р. цей життєпис, в якому були згадки про рідкісну знахідку Букваря Івана Федоровича, перекладено на англійську мову і його видало Нью-Йоркське видавництво «Путнам».

Сергій Ліфар згадує у біографії свого друга про задуми Діятільова заснувати в Західній Європі велику російську бібліотеку, тому Діятільов наприкінці свого життя став великим бібліофілом і збирачем книг. В нього були аж три друковані книги Федоровича — *Апостол*, *Часослов* і *Граматика*, а також рідкісні церковно-слов'янські книги, видані у Празі й Венеції, та ряд цінних видань із 17-го століття. Він мав також гарну збірку рукописів Пушкіна, Жуковського, Гоголя, Тургенєва тощо. Після смерті Діятільова, його книгозбірня була розкинена, а в 1953 р. унікальний примірник Букваря Федоровича дістався до Америки, до Гарвардської Університетської Бібліотеки, як дарунок від Баярда Л. Кільгура. І знову в той час світ по обох боках залізної заслони заговорив і почав більше цікавитись долею Букваря.

Перший дослідник Букваря Федоровича в США, проф. Роман Якобзон, описав й перевидав його факсимільним способом в Бюлетені Гарвардської

*) Доповідь, прочитана на науковій конференції Бібліологічної Комісії Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в США, що відбулася у Нью-Йорку 23 травня, 1964 р. Конференція, у якій брали участь проф. д-р В. Лев і д-р С. Галамай, була присвячена початкам українського друкарства.

Бібліотеки (том 9, ч. 1, 1955 р.). Там він подає, що Кільгур набув Буквар Федоровича у збирача Бориса Кохна, до якого він попав після смерті Діягільова. Ліфар згадує, що Діягільов навіть опрацював каталог своєї книгозбірні. В додатку до англійської біографії Діягільова, він подає також список рідкісних книг, які після смерті Діягільова вже знаходилися в нього. В списку зустрічаємо: *Тріод Пісню*, видану у Венеції 1561 р., *Апостала*, надрукованого 1564 р. в Москві Іваном Федоровичем та Петром Мстиславцем, *Руську Біблію* Францішка Скорини, видану в Празі в 1517-19 роках. В тім списку знаходимо ряд рідкісних українських друків, як *Новий Завіт*, надрукований у Львові 1636 р., *Півустав* — Київ 1643 р., *Еуколоґіон* Петра Беринди з 1653 р., *Синопис* — Київ 1674 р., *Криця Віри* Степана Яворського — Київ 1730 р., *Слово о полку Ігоря*, видане 1800 р. в Москві, та інші.

Варто б нашим науковцям поцікавитись долею тих українських рідкісних першодруків, що є цінним скарбом української культури поза межами Батьківщини. Нам відомо, що в Америці, зокрема в Нью-Йоркській публічній бібліотеці, переходять такі цінні й рідкісні скарби українських першодруків, як інкунабул Швайпольта Фіоля *Тріод Цвітна*, надрукований у Кракові 1491 р., себто рік перед відкриттям Америки. Там також є рідкісні друки Івана Федоровича, як *Апостол*, надрукований у Москві 1564 р., його львівський *Апостол* з 1574 р., *Острозька Біблія* з 1584 р. Деякі з тих видань знаходимо і в Конгресовій бібліотеці, Єльській університетській бібліотеці та Гарвардській університетській бібліотеці, де й зберігається унікал *Букваря* Івана Федоровича. Варто б виготовити показник тих наших першодруків, щоб полегшити працю нашим дослідникам української старовини. Як приклад, варто згадати один взірцевий список-показник Книгозбірні Митрополита Іларіона, що виданий Федором Онуфрійчуком в Канаді 1963 року. В ньому, крім репродукцій наших рідкісних книг, є поданий список біля п'ятдесяти рідкісних українських видань, які там переходять. Ще 3-го квітня 1955 р. газета «Українець-Час» була подала повідомлення про «Виставку українських рукописів і стародруків», яку організували 1955 р. в Едмонтоні Єпархіяльні Управи Братств українців католиків і Ліґа українських католицьких жінок едмонтонського Екзархату. Виставка відзначувала 500-річчя винаходу друку Йоганом Гутенбергом, що біля 1450 р., чи між 1450 і 1455 роками, надрукував монументальну *Латинську Біблію*, якої найбільше примірників знаходиться в Америці, бо аж 14. З тої виставки український науковий світ довідався, що в Єпархіяльним музею в Едмонтоні (Канада) знаходяться такі наші першодруки: Львівський *Апостол* І. Федоровича з 1574 р., його *Острозька Біблія* з 1581 р., українські рукописи з 15-го століття та інші.

1564 року розбурхана юрба малограмотних московських переписувачів церковних книг прогнала з Москви Івана Федоровича, вбачаючи в його друкарстві втрату свого добре заробіткового фаху, а також спалила його друкарню разом з книгами. Федорович переїхав до Литви, а в 1572 р. до Львова, що був у той час головним культурним центром Західної України. У Львові розвинув він широку друкарську діяльність, надрукував 1574 р.

Апостола й *Буквар*, а також інші, ще не віднайдені книги. Федорович помер у Львові 6-го грудня 1583 р.; похоронено його в монастирі оо. Василіян Св. Онуфрія і поставлено надгробну плиту з написом: «Друкар книг перед тим ще не виданих». І дійсно його *Буквар*, був першим у слов'янському світі, тому Львів й ціла Україна може ним гордитися. Це доказ високої культури українського народу і його великої культурної місії у той час на Сході Європи.

Обговорюючи *Буквар* Федоровича, треба насамперед зазначити, що він не має титульної сторінки, тому в науковім дослідженні цієї пам'ятки українських першодруків назва його є умовна. Перший його дослідник, проф. Роман Якобзон, назвав його по-англійськи «Праимер», що в перекладі значить *Буквар*. Перший український дослідник, Богдан Кравців, ще 1955 р. назвав його на сторінках «Свободи» — «Львівська Граматика». Однак у науковім світі прийнялася назва «Буквар» й тому будемо нею послуговуватися.

Буквар Івана Федоровича є формату малої вісімки і має 79 сторінок друку. Остання сторінка, тобто 79-та, має кінцівку-колофон, де подано рік, місце й автора друку; є тут також два маленькі герби Львова і друкарський знак Івана Федоровича. Друк гарний, чіткий, слова з наголосами, добре розміщені на сторінках, папір і черенки ті самі, що й у львівським «Апостоли». *Буквар* складається з двох головних частин: Алфавит і додаткові матеріали-тексти для навчання (стор. 1-48), та навчальні тексти для читання й вивчення напам'ять, як молитви, поучення тощо (стор. 49-77). На сторінках 78-79 є післяслово автора і окреме звернення до читачів.

Буквар починається гарною заставкою і сторінкою симетрично розміщених букв церковно-слов'янського чи кириличного алфавиту. Далі йдуть таблиці букв, розміщені у звичайному та зворотному порядку, як також зверху вниз, що нагадує нам тогочасну педагогічну методу навчання грамоти. Є відміни слів, наголоси, ортографія слів, що пишуться під титлами, та певна кількість граматичних правил, які допомагали у вивченні алфавиту, що в той час був основою навчання грамоти. На закінчення першої частини поданий вірш-акростих, в якому перші букви рядків дають повторення всіх букв алфавиту.

Друга частина *Букваря* складається із навчальних текстів для читання та вивчення напам'ять, отже — творить своєрідну хрестоматію для читання. Там знаходимо молитви з Часослова, біблійні сентенції-науки для молоді, учителів та батьків. Всі вони призначені для виховання і навчання молоді, тому цей *Буквар* є одночасно першим педагогічним українським друкованим твором у нашій літературі.

Дуже цікавим є звернення до читачів, яке починається знаменними словами про призначення *Букваря*, і в українському перекладі виглядає так: «Возлюблений чесний, християнський, руський народе, грецького закону! Це писав я вам не сам, а (брав) з учення Божественних Апостолів та Богоносних Святих Отців і преподобного нашого отця Іоанна Дамаскіна, і дещо з граматики, — склав трохи скорочено для скорого навчання молоді. Якщо ця моя праця буде благоугодна вашій любові, прийміть її з любов'ю».

А я хочу з жагою потрудитися ще над іншими благоугодними творами. Хай благоволять Бог вашими святими молитвами. Амінь».

З того видно, що Федорович мав намір далі друкувати, й напевно надрукував, інші книжки, однак вони ще чекають свого віднахідника.

Слід зазначити, що його звернення до «возлюбленого чесного, християнського, руського народу грецького закону» свідчить про те, що ця книга навчання грамоти була призначена особливо для українського народу. Московська наука й публіцистика перекручує слово «руський» на «русский», себто московський, і включає неправильно львівський «Буквар» Івана Федоровича в свою московську культурну скарбницю.

Саме цього року припадає 400-річчя із часу появи московського «Апостола» Івана Федоровича (1564 року) і цю подію Москва використовує для своєї пропагандивної мети, зокрема для показу «вищости московської культури й друку», що їх, мовляв, Москва дала навіть і Україні. Вся советська преса й публіцистика в Україні з наказу Москви широко розписується про цю подію, не згадуючи, що Федоровича з Москви прогнано та що в цім році Україна відзначає 390-річчя з часу появи перших українських друків на українській землі.

Буквар Федоровича написаний церковно-слов'янською мовою, але містить у собі багато українізмів й це робить його чисто українським друком, до якого не можуть мати претензій наші сусіди з півночі. Це стверджують наші мовники й навіть Якобзон, коли кількакратно називає Федоровича по латині «імпресор Рутенус». В Букварі знаходимо ряд зукраїнізованих слів тогочасної церковно-слов'янської мови: «кладовище», «гробовище», «тебе», «в Львові», «бойовище», зокрема слова «друкар», «друкувати» (замість московського «печатати»); «рок» (а не «год») і т. п. Дослідник Букваря проф. Роман Якобзон стверджує, що церковно-слов'янська мова не була розговорною мовою й тому не мала стійкості і точних граматичних правил. Слід пам'ятати, що це була мова святих книг, яка віками протиставлялася латинській мові та її впливам, та яка й нині уживається в Богослуженнях в українських греко-католицьких церквах. Тою мовою написані й надруковані дорогоцінні скарби культури України, які Москва приписує собі. Маємо на увазі всі наші культурні надбання доби Київської Русі-України.

У своїх дослідях над Букварем Якобзон не позбувся промосковських тенденцій в інтерпретації деяких місць й тому слушно ред. Б. Кравців критикує його в своїх дописах про «Буквар» у «Свободі» в 1955 і 1959 роках. Це саме стверджує й другий український дослідник «Букваря» д-р Любомир Винар, автор двох праць про історію раннього українського друкарства. На сторінках «Свободи» (за 1959 р.) він стверджує, що «висновки проф. Р. Якобзона не завжди засвідчують об'єктивність». Вони написані в московським дусі, не зважаючи на те, що Якобзон користувався деякими українськими джерелами у своїх дослідях, як напр., працями проф. І. Огієнка, Вол. Дорошенка й інших. Однак велика заслуга проф. Р. Якобзона є в тому, що він перевидав «Буквар» факсимільним способом та розпропагував його в світі, включно із надісланням копій «Букваря» в Москву й Київ, де згодом його перевидано.

З часу перевидання «Букваря» в 1955 р. та першого докладного опису Якобзоном, є вже сьогодні поважна дослідна література про Буквар Івана Федоровича українською, польською, московською й англійською мовами, бібліографічний список якої подаємо наприкінці нашої статті.

Закінчення

Як ми вже згадували, в цьому році Москва широко відзначає 400-річчя з часу появи московських друків, примушуючи й поневолену Україну відзначувати цю подію. Академія Наук УРСР, Київський державний університет, а також Поліграфічне училище у Львові висловлюють вдячність Москві, що «дала Україні друкарство», промовчуючи, що в Україні друкарство вже було раніше й що перші друковані книги, призначені для України, прийшли не з Москви, а із Заходу, з Кракова, де Швайпольт Фіоль видрукував п'ять кирилических книг. Дві з тих книг, «Осмогласник» («Октоїх») та «Часословець» («Горологій»), мають свої кінцівки з поданням року, місця та автора тих українських інкунабулів. Нідє в Росії чи в Україні не відзначено ні словом 390-річчя появи перших українських друків на українській землі й тому українській науці у вільному світі слід це зробити. Початок дало НТШ, яке з ініціативи Вібліологічної комісії Філологічної секції організувало 23 травня 1964 р. наукову конференцію, присвячену тій події, але більшого розголосу вона не мала ні в наукових виданнях, ані в журналах чи пресі. А це дуже важлива подія в історії української культури й тому слід гідно й належно відзначити її.

Коли переглянути важливіші видання, присвячені початкам друкарства в Україні, то можна прийти до висновку, що хоч в українських советських виданнях є згадки про перші друковані книги в Україні, які видрукував Іван Федорович у Львові 1574 р., проте всі ті згадки розглядаються під кутом відзначення ювілею 400-річчя московської книги, чи 400-річчя т. зв. вітчизняного книгодрукування. Тому варто дати наприкінці ще й загальну оцінку діяльності першого українського друкаря Івана Федоровича, якого тепер прославляє Москва, а якого 400 років тому прогнала від себе, спаливши його друкарню і книги.

Дата й місце народження Івана Федоровича ще й досі невідомі. Він народився десь біля 1520 року, правдоподібно на українських етнографічних землях. В кінцівках його друків він називає себе «москвитин», себто — житель Москви, але не москалем. Про його біографію є деякі відомості в післяслов'ї чи післямові до львівського «Апостола» з 1574 р. під назвою «Повість, откуду начався и како совершился друкарня сія». Він був госутиньським діяконом у Калузькій губернії й тому московська наука уважає його москалем. Називає себе Іваном Федоровичем, як це видно з кінцівок його видання, а не Федоровим, як перекручує його прізвище московська наука. Він також називав себе Іваном Федоровичем — печатником із Москви, але не москалем. Проте московсько-советська наука продовжує традиції царської науки — змосковщити все українське, і тому й не дивно, що світ знає Федоровича у фальшивому московському навітленні. Ніхто не заперечує факту, що Федорович у 1564 р. видрукував у Москві свій

«Апостол» і таким чином започаткував друкування в Московщині, але не можна заперечити й того, що ця його діяльність викликала ворожу реакцію москвинів. Після спалення його книг і друкарні, Федорович, рятуючи своє життя, разом з родиною і своїм помічником Петром Мстиславцем, утік до Білорусію. Його радо прийняв у Вильні литовський гетьман Г. А. Ходкевич, відомий оборонець православ'я від польської латинізації. Він доручив Федоровичеві заснувати друкарню в містечку Заблудові, недалеко Білостока. Іван Федорович надрукував там «Учительну Євангелію», за яку дістав в подарунок від гетьмана «немале село». Але Іван Федорович цим не задоволівся, бо мав покликання не до рільництва, а до «розсівання по світу мистецтва його рук», себто — друкарської штуки, щоб замість житнього насіння сіяти «духове насіння». При кінці жовтня 1572 р. він переїхав до Львова. Тут, поборовши чималі труднощі, видрукував у 1574 році відомий львівський «Апостол» і «Буквар». В 1574 р. він переїхав до Острога. Його радо прийняв князь Константин Острозький і назначив управителем Дерманського монастиря.

В Острозі І. Федорович видрукував в 1581 р. славетну «Острозьку Біблію», що була вершком друкарського тогочасного мистецтва на сході Європи й цілого слов'янського світу. Щоб зібрати потрібний для біблії матеріял, Федорович відбув довшу подорож по Туреччині, Валахії, Польщі й інших країнах сходу Європи. Повернувшись до Львова в 1583 р., він вдруге заснував тут друкарню, але невдовзі, 6-го грудня 1583 р., помер. З ініціативи єпископа Гедеона Балабана Ставропігійське Вратство викупило в 1585 р. друкарню Федоровича від його сина Івана Федоровича Переплетника.

Після смерті, Іван Федорович залишився на протязі століть забутим усіма і щойно 1808 року в Ризі появилася про нього згадка Гейдеке німецькою мовою. В 1813 році К. Калайдович почав писати про нього по-російськи у «Вестнику Європи». Перша обширніша розвідка про І. Федоровича появилася 1884 року в «Руській Старині» (т. 41) завдяки С. Пташицькому, що був професором Львівського університету. Пізніше московські науковці, як білі так і червоні, написали про Федоровича багато своєї літератури. Появилася про нього і українська література — розвідки українських учених (зокрема на західноукраїнських землях), що були згуртовані в НТШ. В журналі «Стара Україна» присвячено чимало місця розвідкам про Федоровича пера проф. І. Огієнка, теперішнього українського православного митрополита в Канаді. Також і Український Науковий Інститут Книгознавства (1925 р.) і Бібліотечні Вісті (1924 р.) в Києві містили добрі, оригінальні статті про І. Федоровича. Потім, у 30-их роках, під час горезвісних чисток в Україні, всі ці розвідки Москва знищила і сьогодні вони вже бібліографічна рідкість.

В поданій нижче бібліографії є лише вибрана література про Буквар І. Федоровича, в якій згадується подекуди і львівський Апостол та Острозьку Біблію. Але центральне місце призначене літературі про Буквар І. Федоровича, який (Буквар) тепер є власністю Гарвардського університету. Віднаходження цього Букваря зробило цілу революцію у московській науці про появу підручників навчання грамоти в Росії і Україні, як теж серед слов'янського світу на Сході Європи. Таким чином звісна в московському світі

«Азбука» В. Бурцева, що появилася в Москві 1664 року (інші дати: 1634-1637), вже не є першим підручником навчання грамоти на Сході Європи, а тільки шостим перевиданням львівського Букваря Івана Федоровича з 1574 року, як це слушно зазначив Р. П. Головин у журналі «Українська Мова і Література в Школі» (Київ, квітень, 1964 р., стор. 93). Слід також пригадати, що ще 1618 р. Мелетій Смотрицький надрукував свою Граматику, яку перевидано 1619 р., а згодом в Москві в 1648 та 1721 роках.

Іван Федорович надрукував такі відомі книги:

- 1) «Апостол» в Москві, 1564 р.
- 2) «Часовник» в Москві, 1565 р.
- 3) «Євангеліє учительное» в Заблудові, Білорусь, 1569 р.
- 4) «Псалтир з Часословцем» в Заблудові, 1570 р.
- 5) «Апостол» у Львові, 1574 р.
- 6) «Буквар» у Львові, 1574 р.
- 7) «Новий Заповіт з Псалтирем» в Острозі, 1580 р.
- 8) «Буквар» в Острозі, 1580 р.
- 9) «Острозька Біблія», в Острозі, 1581 р.
- 10) «Хронологія Андрія Римши», 1581 р.

До вісьмох із поданих угорі монументальних книг І. Федорович писав свої цінні передмови чи післямови. Він сам склав «Буквар» як виховно-освітній і політичний підручник. Він гостро таврував відступників від віри батьків і закликав не відрікатися своєї народности й боротися проти польонізаційних натисків. Отже Іван Федорович є теж просвітителем України, її ученим філологом тих часів, першим українським книгарем, що організував продаж книг на Україні, великим мистцем українських друків, які прикрашував ініціалами букв та заставками в стилі українського національного мистецтва, доби рукописів Київської Русі-України. Він виконав велику культурну місію України на Сході Європи. Про нього українська нація збереже пам'ять на довгі віки.

БІБЛІОГРАФІЯ

Московською мовою:

1. Лифар, Сергей: «Дягилев-библѳил». Париж, Временник Общества Друзей Русской Книги. Збірник, ч. 4, 1938.
2. Лифар, Сергей: «Дягилев и з Дягилевим». Париж, 1939. Биография.
3. Сидоров, А. А.: «Первая русская печатная грамматика». Журнал «Славяни», ч. 12, 1954, стор. 21-22.
4. Быкова, Т. А.: «Место «Букваря» Ивана Федорова среди других начальных учебников». Москва, Известия Академии Наук СССР. Отделение литературы и языка, т. 14, вып. 5, 1955, стор. 469-473.
5. Люблинский, В. С., Быкова, Т. А.: «Видающийся памятник русской культуры — Львовский Букварь Ивана Федорова», 1574 г. Москва. Изв. Акад. Наук СССР. Отделение литературы и языка. Вып. 5, 1955, стор. 460-473.

6. Сидоров А. А.: «Новооткрытое издание Ивана Федорова». Жур. «Полиграфическое производство», ч. 1, 1955, стор. 30-31 і ч. 3, стор. 32.

7. Кузнецов, П. С.: «Букварь Ивана Федорова». Жур. «Вопросы языкознания», ч. 2, 1956.

8. Зернова, А. С.: «Воспоминание о Букваре Ивана Федоровича...» Труды Библиот. ім. В. И. Ленина, т. ii, 1958, стор. 36.

9. Сапунов, В. В.: «Первопечатник Иван Федоров как писатель». Москва, Труды древнорусской литературы Института Русской Литературы Академии Наук СССР, 1958, т. 14, стор. 268-271. Огляд і характеристика різних передмов, написаних Іваном Федоровичем до його видань.

10. Зернова, А. С.: «Второе издание Букваря Ивана Федорова». Труды отд. др.-рус. лит. Инст. рус. дит. АН СССР, т. III, 1959, стор. 189-195.

11. Тихомиров, М. Н.: «Первый русской Букварь». Жур. «Новый Мир», ч. 5, 1956, стор. 268-272.

12. Коляда, Г. І.: «Грамматика Ивана Федорова», Вест. ист. мир. культуры, ч. 3, 1959.

13. «У истоков русского книгопечатания». Москва, Изд. АН СССР, 1959. На стор. 247 є післяслово Львівського Букваря І. Федоровича і дві репродукції з нього.

14. Климбанов, А. Н.: «Реформационные движения в России в XV и первой половине XVI вв.». Москва, 1960. Тут згадується і Буквар Федоровича.

15. Лук'яненко, В. І.: «Азбука И. Федорова, его источники и видовые особенности». Москва, Труды От. Древ. Лит., ИРЛИ В.Н. СССР, 1960, стор. 208-229.

16. Анушкин, А.: «Во славному месте Виленском». Москва, Искусство, 1962. На 80-ій стор. згадується Львівський Буквар І. Федоровича.

17. Журнал «Наука и Жизнь», Москва, Всесоюз. Общ. «Знания», ч. 3, 1964. На стор. 10 є згадка про Буквар І. Федоровича.

18. «400 лет русского книгопечатания», Збірник, том I. Москва, 1964. На сторінках 49 і 51 є відбитки і згадки про Буквар І. Федоровича. Тут є і цінна бібліографія до історії українського друкарства, але із значними пропусками українських несовєтських дослідників, за винятком проф. І. Огієнка, якого критикують, як «буржуазного націоналістичного вченого».

19. Немировский, Е. Л.: «Возникновение книгопечатания в Москве — Иван Федоров». Москва, Изд. «Книга», 1964, стор. 402, з ілюстраціями. Про Буквар І. Федоровича є згадки на стор. 18, 49, 282, 322, 347, 349.

20. Прибитков, В. С.: «Иван Федоров». Москва, Изд. «Молодая Гвардия», 1964. Згадки про Буквар Федоровича зустрічаємо в Хронології на стор. 298 і 299.

21. Капржак, С. И.: «Первопечатник Иван Федоров». Москва, Изд. «Книга», 1964. Є згадки про Буквар Федоровича на стор. 50, 67, 68, 84 і репродукції з нього на стор. 69 і 90.

Англійською мовою:

1. Lifar Serge: "Serge Diagilev, his life, his work, his legend". An intimate biography. New York, G. N. Putnam, 1940. На стор. 226 і 345 є перші англійські згадки про віднайдення Букваря І. Федоровича.

2. Harvard Library Bulletin, Vol. IX, No. 1, 1955. Тут є розвідка проф. Романа Якобсона про Буквар Федоровича, факсимільна відбитка Букваря та додаток Вільяма А. Джаксона. Це перший передрук Букваря Івана Федоровича, що його перевидано цього року в Києві

3. У Збірнику Бібліотеки Гарвардського Університету в США, що вийшов 1959 р. під назвою: "The Kilgur Collection of Russian Literature" 1750-1920

років, є репродукція першої сторінки з Львівського Букваря І. Федоровича з 1574 р., без жодних пояснень, тільки з написом під репродукцією.

4. Vynar L.: "History of early Ukrainian print 1491-1600", Denver, University of Denver, 1962. На стор. 58-64 є опис Букваря і репродукція його останньої сторінки. Він перший з українців почав писати по-англійськи про Буквар Федоровича.

5. Sidorov, A. A.: "First Russian Book". Журнал: "Nature and Life", No. 3, 1964 р. На стор. 39 є згадка про "the first printed textbook", з 1574 р. себто про Львівський Буквар Івана Федоровича, що його в англомовному світі подається як московський, а не як український.

6. Sidorov, A. A.: "Four centuries of books printed in Russia". Журнал: "Soviet Literature", Москва, Спілка письменників СССР, ч. 3, 1964. На стор. 158 є згадка про наш Буквар, як про "the first printed Russian grammar".

Польською мовою:

1. Kawecka-Griczowa, A.: "Drukarze dawnej Polski, od 15-18 wieku", Zeszyt 6: Małopolska — Ziemia Ruskie. Wrocław, 1960. На стор. 90 є згадка про Буквар Федоровича і репродукція.

Українською мовою:

1. Кравців, Богдан: «Москва і Львівська Граматика», «Свобода», Нью-Джерзі, США, за 17 січня 1955 р. Це мабуть перша згадка про цей Буквар українською мовою. Цінна своїми інтерпретаціями і висновками.

2. Крип'якевич, Іван: «Нариси історії Львова». Львів, Книжно-Журнальне видавництво, 1956. На 94 стор. є згадка про Буквар, а на 95 — репродукція останньої сторінки з колофоном видання.

3. «Історія Львова», за редакцією С. К. Лазаренка. Львів, вид. Львівського державного університету з нагоди 700-річчя Львова, 1956. На 32 стор. згадується про львівський Буквар І. Федоровича, як про «перший підручник з слов'янської мови».

4. Дашкевич, Я. Р.: «Перший друкований Буквар на Україні». Журнал «Українська мова у школі», Київ, ч. 1, 1959, стор. 53-56. Це короткий опис віднайденого Букваря Федоровича, але з деякими московськими інтерпретаціями і твердженнями.

5. Винар, Любомир: «Львівський Буквар Івана Федоровича», стаття у «Свободі» з 22 квітня 1959 р.

6. Кравців, Богдан: «Невиконане завдання — Ще про Львівський Буквар І. Федоровича». Стаття у «Свободі» з 4 червня 1959 р.

7. Коляда, Г. І.: «Друкарь книг, перед тьм не виданих» у Львові». Розвідка в журналі «Радянське Літературознавство», Київ, 1959, ч. 6, стор. 102-116.

8. «Українські письменники — Біо-бібліографічний словник». Київ, Державне Вид. Художньої Літератури, 1960. В т. I-у, стор. 587-590, подана література про І. Федоровича і його Львівський Буквар.

9. «Українська Радянська Енциклопедія». Київ, Акад. Наук УРСР, 1960 р. У т. II-у, стор. 139-140, під гаслом «Буквар» є згадка про «Перший друкований слов'яно-руський буквар-підручник». Тут автор Букваря, як і в усіх московських виданнях, Федоров, а не Федорович.

10. Винар, Любомир: «Львівський Апостол і Буквар» (підрозділ, журнал «Самостійна Україна», Чикаго, ч. 3, 1961.

11. Марченко, М. І.: «Історія української культури». Київ, Державне Вид. «Радянська Школа», 1961. На стор. 126 є згадка про Буквар Федоровича.

12. *Кобринський, Роман*: «Українські стародруки та їх мистецтво». Стаття у жур. «Сучасність», Мюнхен, ч. 10, 1962. На стор. 86 є згадка про Львівський Апостол Федоровича.

13. *Молодчикова, О.*: «Російській книзі 400 років». Стаття у жур. «Соціалістична культура», ч. 3, 1963. На стор. 38-39 автор згадує Львівський Буквар, який, на його думку, «займає визначне місце в культурнім розвитку російського і українського народів».

14. *Винар, Любомир*: «Історія українського раннього друкарства, 1491-1600». Чикаго-Денвер, 1963. На стор. 37-40 є окремий підрозділ, присвячений історії та описові Львівського Букваря.

15. *Соколюшин, Олександр*: «Поява Апостола і Букваря 390 років тому у Львові». Шевченківський Альманах УНС на 1964 рік, стор. 137-143.

16. *Соколюшин, Олександр*: «Початки друкарства на українських землях у Львові 1574 р.» (В 390-тиріччя появи Львівського Апостола та Букваря Івана Федоровича, батька українського друкарства). Нью-Йорк, журнал «Біблос», ч. 1, 1964.

18. *Соколюшин, Олександр*: «У 390-тиріччя появи Апостола і Букваря Івана Федоровича у Львові». Нью-Йорк, Наукове Товариство ім. Шевченка, 1964.

19. *Головин, Р. П.*: «Першодрукар Іван Федоров» (До 400-річчя вітчизняного книгодрукування). Жур. «Українська мова і література в школі», Київ, 1964, ч. 4, стор. 91-93.

20. *Дей, Олексій*: «Ювіляр — Книга». До 400-річчя російського книгодрукування. «Літ. Україна», Київ, з 28 лютого 1964 р. Тут автор Львівський Буквар І. Федоровича називає «Граматика».

21. *Ісаєвич, Я. Д.*: «Першодрукар Іван Федоров на Україні». Вид. «Знання», 1964. Видання присвячене 400-річчю російського книгодрукування, але є в ньому і згадки про Буквар Федоровича і початки українського книгодрукування. Є також біографія І. Федоровича, складена на основі найновіших джерел.

23. *Мишко, Д. І.*: «Українсько-російські зв'язки в XIV-XVI стол.» Київ, Вид. Акад. Наук УРСР, 1959. На стор. 161-162 автор пише таке: «Після видання Апостола Іван Федоров опублікував у Львові ще одну книжку, яка має велике значення для оцінки його діяльності. Відомості про неї одержані радянськими вченими лише 1954 р. Книга називалась «Граматика». Вона являє собою своєрідний підручник з тогочасної руської мови, який був широко відомий у Росії, на Україні, в Білорусії і Молдавії. Ця книга зберігається у Національній бібліотеці в Парижі. В 1954 р. в Москву був присланий фотоскопічний примірник». Це твердження не відповідає правді, бо одинокий, відомий примірник Букваря І. Федоровича зберігається у Бібліотеці Гарвардського університету в США.

24. *Рудь, М.*: «Ювілей руського книгодрукування». Стаття у жур. «Соціалістична культура», ч. 3, 1964, Київ. На стор. 38 автор пише, що у Львові І. Федоров надрукував, нещодавно знайдений, Буквар для навчання грамоти і в той час він був «важливим засобом боротьби українського народу проти златинщення і зразком щодо змісту й поліграфічного оформлення».

25. *Дей, І. О.*: «Шлях розвитку української книги». Стаття у жур. «Українська мова і література у школі», ч. 6, 1964, стор. 9-15.

26. *Радзичевич, Володимир*: Рецензія на подані вже праці Любомира Винара — «Початки Українського друкарства» і «Історія українського раннього друкарства...» Час. «Свобода» з 13 серпня 1964.